

Zorgverlaters: geconfronteerd met een maatschappelijke paradox

Veerle Stroobants, Marilène De Mol

Voor jongeren die een voorziening voor bijzondere jeugdzorg verlaten, verloopt de overgang naar volwassenheid en een zelfstandig leven vaak erg moeizaam. Velen lopen een verhoogd risico op armoede en sociale uitsluiting. Zowel hun plaatsing in een voorziening als het verlaten ervan brengen immers breukervaringen met zich mee die de levensgeschiedenis van deze jongeren tekenen en hun toekomstperspectieven hypothekeren. Bovendien ondervinden ze een gebrek aan aangepaste ondersteuning om het hoofd te bieden aan de uitdagingen waarmee ze geconfronteerd worden eens ze er alleen voor staan. Dit artikel bespreekt de maatschappelijke paradox en de verschillende breuken die deze jongeren ervaren in de kwetsbare periode rond hun meerderjarigheid.

Sinds het Algemeen Verslag over de Armoede (ATD Vierde Wereld, e.a. 1994) het debat over de relatie tussen armoede en bijzondere jeugdzorg lanceerde, heeft het interfederaal Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting daar op verschillende manieren toe bijgedragen. Ter voorbereiding van zijn tweemaaljaarlijks Verslag 2010-2011 organiseerde het een tweetalig overleg tussen mensen in armoede, beroepskrachten uit verschillende sectoren, onderzoekers en beleidsafgevaardigden, over jongvolwassenen die een voorziening voor bijzondere jeugdzorg verlaten. Dit artikel is gebaseerd op een hoofdstuk in dit tweemaaljaarlijks Verslag, met een focus op de Vlaamse situatie.

1 Maatschappelijk kwetsbare jongeren

Naast een grote meerderheid jongeren die het goed stelt, loopt een toenemende groep een verhoogd risico op sociale uitsluiting. In België maakte de groep ‘jonger dan 25 jaar’ in 2009 de grootste groep uit van ontvangers van het leefloon, namelijk 29,7 %.¹ In 2010 behoorde 11,9 % van de 18- tot 24-jarigen tot de groep vroegtijdige schoolverlaters.² Bovendien is 22,4 % van de 15- tot 24-jarigen werkloos, waarvan het merendeel laaggeschoold.³ 27 % van de thuislozen met een instellingsverleden in Vlaanderen verbleef ooit in een voorziening voor bijzondere jeugdzorg (Van Menxel, 2003). FEANTSA⁴ onderscheidt het ‘verlaten van de jeugdzorg’ als één van de factoren voor een verhoogd risico op dakloosheid bij jongeren (Feantsa, 2010). Het aandeel 18- tot 25-jarigen maakt 20 % uit van het cliënteel van het algemeen welzijnswerk in Vlaanderen (Steunpunt Algemeen Welzijnswerk, 2010). Men stelt vast dat deze groep op meerdere levensdomeinen met complexe problemen kampt en niet alleen een toekomstperspectief mist maar ook aangepaste hulp en ondersteuning om dit te realiseren (Steunpunt Algemeen Welzijnswerk, 2008; De Schrijver, 2010). Deze jongeren worden maatschappelijk kwetsbaar genoemd omdat ze in hun interacties met de maatschappelijke instellingen, zoals onderwijs, jeugdzorg, toeleiding tot de arbeidsmarkt... steeds opnieuw met de negatieve aspecten ervan worden geconfronteerd waardoor er geen verbinding ontstaat (Hauspie, 2010).

Jongeren die een voorziening voor bijzondere jeugdzorg verlaten, vormen een specifiek segment van de groep maatschappelijk kwetsbare jongvolwassenen (Van Audenhove & Vanderlaenen, 2010). Vele ‘zorgverlaters’ lopen immers een verhoogd risico op sociale uitsluiting, zoals ook in Europees onderzoek wordt vastgesteld (Stein & Munro, 2008). Dit wil niet zeggen dat alle jongeren met een instellingsverleden een vogel voor de kat zijn (Carrette, 2011). De focus in deze tekst ligt op jongeren waarover op een bepaald moment in hun leven geoordeeld werd dat ze zich in

1 POD Maatschappelijke Integratie en OASeS: http://www.ua.ac.be/main.aspx?c=*OASES&n=365/cijfers/bodemuitkeringen_augustus_2010. Zie ook: http://www.armoedebestrijding.be/cijfers_leefloon.htm.

2 Het gaat om het percentage personen tussen 18 en 24 jaar dat geen diploma hoger secundair onderwijs heeft behaald en geen enkele vorm van onderwijs of vorming meer volgt. http://statbel.fgov.be/nl/statistieken/cijfers/arbeid_leven/opleiding/vroegtijdig/.

3 http://statbel.fgov.be/nl/statistieken/cijfers/arbeid_leven/werk/relatief/.

4 Fédération Européenne des Associations Nationales Travaillant avec les Sans-Abri

een problematische opvoedingssituatie bevonden en die een parcours in residentiële voorzieningen voor bijzondere jeugdzorg⁵ hebben afgelegd of een beroep deden op diensten voor begeleid zelfstandig wonen. In 2010 was 18,99 % van het totaal aantal jongeren met minstens één maatregel binnen de bijzondere jeugdzorg residentieel geplaatst (in een begeleidingstehuis of onthaal-, observatie-, en oriëntatiecentrum) (Jongerenwelzijn, 2010). Daarvan waren 2.713 jongeren tussen de 16 en 21 jaar. 670 jongeren tussen 17 en 21 jaar werden begeleid in zelfstandig wonen.⁶ Sommige van deze jongeren komen uit een gezin met een armoederisico op het ogenblik van de plaatsing, anderen lopen een risico op armoede bij het verlaten van een voorziening.

Binnen het beleidsdomein Welzijn, Volksgezondheid en Gezin wordt momenteel een actieplan voor een gecoördineerd beleid rond kwetsbare jongvolwassenen uitgevoerd (Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin, 2010), als reactie op het noodsignaal uit de praktijk vanwege de Integrale Jeugdhulp en de sector van het Algemeen Welzijnswerk (Steunpunt Algemeen Welzijnswerk, 2009). Binnen dit plan werd onder andere een profielschets gemaakt van de doelgroep en hun behoeften aan hulp en ondersteuning. Daarnaast werden verschillende regelgevende en andere knelpunten die zorg op maat voor jongvolwassenen bemoeilijken, geïnventariseerd en bestudeerd (De Smet, te verschijnen).

2 Maatschappelijke paradox

De periode van jongvolwassenheid is voor alle jongeren een complexe periode waarin verschillende transities elkaar opvolgen, met de bijhorende belangrijke keuzes (Beuker, 2011): van minderjarig naar meerderjarig, van studeren naar werken, van thuis naar zelfstandig wonen, ... De meeste jongeren kunnen deze mijlpalen op weg naar volwassenheid en zelfstandigheid spreiden of uitstellen in de tijd en een beroep doen op de hulp en ondersteuning van hun ouders, vriendenkring en omgeving. Ondanks de verlaging van de meerderjarigheid van 21 naar 18 jaar is het een maat-

5 Hierbij dient opgemerkt te worden dat residentiële voorzieningen vandaag meer en meer evolueren naar een combinatie van een residentieel en ambulante aanbod. In Vlaanderen onder andere door de flexibilisering van de aanwezigheidsnorm of door de erkenning van multifunctionele centra.

6 http://wvg.vlaanderen.be/jongerenwelzijn/professioneel/onlinebib/ob_cijfermateriaal.htm

schappelijke evolutie dat jongeren steeds langer in een soort ‘moratorium’ blijven, een wacht- en experimenteeruimte voorafgaand aan het ‘echte leven’. Zo verlaten in België mannen gemiddeld pas op de leeftijd van 26,7 jaar effectief het ouderlijk huis. Voor vrouwen gebeurt dat op 25,4 jaar (Eurostat, 2010).

Omwille van verschillende redenen is het voor zorgverlaters moeilijker dan voor andere jongeren om het pad naar volwassenheid af te leggen. Voor hen verloopt dit proces abrupter, in een te haastig tempo en houdt het meer risico’s in (Lerch, 2010; Roppov, 2008). Jongeren die de bijzondere jeugdzorg moeten, tenzij ze voortgezette hulpverlening aanvragen en toegekend krijgen, de voorziening verlaten op 18 jaar. Vaak willen ze dat ook zo snel mogelijk. Hun plaatsing roept bij sommigen immers een grote drang naar vrijheid en zelfstandigheid op, die op hun 18de verjaardag binnen hun handbereik lijkt te liggen. De grote meerderheid van de jongeren – of ze nu een instellingsverleden hebben of niet – is op 18 jaar echter nog niet klaar om zelfstandig te leven. Vele geplaatste jongeren vinden dat ze onvoldoende zijn voorbereid binnen de voorziening (Gousse, 2009). Buiten de voorziening hebben vele van hen geen familiaal of sociaal netwerk of kunnen ze er niet op terug vallen. Ze moeten alles tegelijk en alleen doen. In plaats van in een moratorium komen ze terecht in een ‘niemandland’ (Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin, 2011): geen diploma, geen werk, geen inkomen, geen huisvesting. Het lijkt een periode waarin problemen opgestapeld worden in plaats van opgelost. Bovendien bestaat er voor hen zo goed als geen oefenruimte zoals voor jongeren met meer kansen. Mislukken en opnieuw proberen wordt voor hen niet aanvaard als onderdeel van de dagelijkse leer-schoon. Deze ongelijkheid tussen de toekomstperspectieven van verschillende groepen jongeren is schrijnend.

3 Armoede en bijzondere jeugdzorg

Naast de confrontatie met de maatschappelijke paradox dreigt voor jongeren die een voorziening verlaten ook hun verblijf in de bijzondere jeugdzorg zelf tot een verhoogd risico op sociale uitsluiting en armoede te leiden. Geplaatste jongeren uit gezinnen in armoede dreigen het bovendien extra moeilijk te hebben. Voor hen bestaat niet alleen een grotere statistische kans op een interventie van de bijzondere jeugdzorg.

Jongeren en hun ouders in armoede lijken ook minder gewapend en ondersteund om weerstand te bieden aan de familiale breuk die vaak ontstaat ten gevolge van een plaatsing. Vele jongeren zijn bijgevolg vervreemd en ontworteld wanneer ze een voorziening verlaten.

3.1 Armoede door plaatsing

Een plaatsing beoogt jongeren en hun gezinnen te helpen, maar brengt een reëel risico op verdere verzwakking met zich mee dat vaak hun hele leven tekent (Delens-Ravier, 2001; Kinderrechtencoalitie Vlaanderen, 2010): een laag zelfbeeld, een beperkt familiaal en sociaal netwerk, weinig zelfvertrouwen, ... Een verblijf in een voorziening kan op heel verschillende levensdomeinen een negatieve invloed hebben op jongeren. Men stelt bijvoorbeeld vast dat de rechten van jongeren in residentiële voorzieningen vaak minder gerespecteerd worden (Lerch, 2010).

Daarnaast ervaren ouders – en zeker ouders in armoede – financiële gevolgen naar aanleiding van een plaatsing en/of hebben ze vele vragen bij financiële regelingen, zoals de kinderbijslag, de onderhoudskosten wanneer de jongeren thuis verblijven, de kosten bij een terugkeer naar huis, ... (Roppov, 2010b; Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, 2002).

3.2 Plaatsing door armoede

Uit recent onderzoek blijkt dat gezinnen in armoede een hoger risico – in de statistische betekenis van het woord – hebben op een interventie van de bijzondere jeugdzorg (Bouverne-De Bie et al., 2010). Het is echter niet duidelijk vanuit welke inzet dit gebeurt. Interveniert de bijzondere jeugdzorg meer in arme gezinnen om hen te helpen of om hen te controleren? De ervaring en perceptie van de meeste gezinnen en sommige beroepskrachten uit de sector zijn verschillend. Ouders in armoede schrijven ‘problematische leefsituaties’ meestal toe aan hun slechte (materiële) levensomstandigheden, terwijl consulenten of begeleiders die vaak wijten aan het individueel en relationeel disfunctioneren van de ouders (Steenssens et al., 2008). De relatie tussen armoede en bijzondere jeugdzorg is steeds omstreden geweest (CERA, 2010;

Contactcomité van organisaties voor jeugdzorg, 2010; Kinderrechtencommissariaat, 2010). Een plaatsing mag en kan geen antwoord zijn op armoede. Armoede is een maatschappelijk probleem, waarvan de bestrijding niet beperkt kan worden tot het aanpakken van individuele problemen van jongeren die daardoor nog verder gestigmatiseerd en geculpabiliseerd dreigen te worden.

3.3 Bescherming van het gezinsleven in de wetgeving en de rechtspraak

Reeds in het Algemeen Verslag over de Armoede brachten gezinnen in armoede de negatieve gevolgen van plaatsingsmaatregelen voor het gezinsleven aan het licht. Tot op vandaag zijn vele ouders van mening dat een plaatsing de familiale banden verbreekt en/of de familiale breuk bestendigt (Roppov, 2010a). Dit is in strijd met het recht op de bescherming van het gezinsleven. Conform met internationale verdragen is het behoud van het kind in zijn familiale omgeving de leidraad van het decreet inzake jeugdbijstand.⁷ De plaatsing van een jongere is een maatregel die slechts als laatste mogelijkheid kan worden opgelegd. Bovendien moet de plaatsing zo kort mogelijk duren en is de terugkeer van de jongere het doorslaggevend criterium voor de keuze van ondersteuningsmaatregelen voor het gezin tijdens de plaatsing. De rechtspraak van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens bevestigt dat de hereniging van het gezin het 'uiteindelijke doel' is van elke scheidingsmaatregel⁸ en dat de radicale maatregel om een gezin volledig te scheiden alleen in zeer ernstige gevallen genomen kan worden.⁹ Zoals gezinnen in armoede in het tweejaarlijkse Verslag 2005 van het Steunpunt lieten optekenen, weten ze de geest en de letter van de decreten te waarderen, maar laat de toepassing van de teksten in de praktijk nog te wensen over.

---

7 Vlaams decreet van 7 maart 2008 inzake bijzondere jeugdbijstand, Belgisch Staatsblad, 15 april 2008. De beleidskeuzes voor ambulante hulpverlening en gezinsgericht werken werden bevestigd in het Vlaams regeerakkoord 2009-2014 en in de Beleidsnota Welzijn, Volksgezondheid en Gezin 2009-2014

8 Europees Hof Rechten van de Mens, arrest Olsson c. Zweden (nr1) van 24 maart 1989, serie A, nr. 130 § 81

9 Europees Hof Rechten van de Mens, arrest Walla en Wallova tegen de Tsjechische Republiek van 26 oktober 2006, § 73-74 in Tulkens & Van Drooghenbroeck, 2008.

4 Een voorziening verlaten, betekent een breuk

Voor vele jongeren valt het verlaten van een voorziening samen met het naderen van hun burgerlijke meerderjarigheid. Dit wil onder andere zeggen dat ze een rechtsgeldig contract kunnen afsluiten, dat ze niet langer leerplichtig zijn, dat ze in aanmerking komen voor het recht op een leefloon, enzovoort. Het is op dit moment dat (minderjarige) jongvolwassenen geconfronteerd worden met de maatschappelijke paradox en dit op meerdere levensdomeinen (Jacobs, 2008): hun familiaal en sociaal netwerk, huisvesting, inkomen, opleiding en werk en hulpverlening.

4.1 Gebrek aan familiaal network

Hoewel er geen gegevens zijn over het aantal jongeren dat al dan niet terugkeert naar huis wanneer ze de voorziening verlaten, zijn er aanwijzingen dat velen dit niet doen. Wanneer dit wel gebeurt, verloopt de terugkeer vaak allesbehalve gemakkelijk. Vele ouders kennen de verworven rechten en plichten van hun 18-jarige kind niet en worden geconfronteerd met het feit dat ze niets meer te zeggen hebben over de beslissingen die de jongere neemt. In vele gezinnen lukt het niet om zich opnieuw aan elkaar aan te passen. Jongvolwassenen moeten desgevallend niet alleen leren leven met de beperkingen van het milieu waaruit ze komen en waarnaar ze terug keren. Sommigen moeten ook vaststellen dat zij – dankzij hun begeleiding – een groeiproces hebben doorgemaakt terwijl er in hun gezin weinig is veranderd.

Voor gezinnen in armoede, zijn er ook financiële drempels voor een terugkeer naar huis. Wanneer de meerderjarige over een eigen inkomen beschikt, eventueel een leefloon, kan dat verstrekkende gevolgen hebben voor het inkomen van het huishouden waarvan hij opnieuw deel uitmaakt. Een alleenstaande ouder met een werkloosheidsuitkering bijvoorbeeld verliest zijn statuut van alleenstaande en dus ook een deel van zijn inkomen. Deze financiële impact kan familiale spanningen en zelfs een breuk in de hand werken.

Bovendien ondervinden ouders in armoede praktische moeilijkheden wanneer ze hun kind na een plaatsing terug in huis willen nemen. Voor minderjarigen kunnen rechters bijvoorbeeld de voorwaarde stellen dat de woning een aparte kamer moet

hebben, terwijl ouders omwille van hun armoedige situatie moeilijk aan deze voorwaarde kunnen tegemoet komen. De Vlaamse regelgeving voor sociale huisvesting houdt bij de beoordeling van de rationele bezetting van een woning nochtans rekening met kinderen die geplaatst zijn. Dat geldt ook voor meerderjarigen tot 25 jaar, zolang ze (deeltijds) in de woning verblijven.¹⁰ Bij de toewijzing van een sociale woning zou een geplaatst kind echter soms niet geteld worden om het nodige aantal kamers voor het gezin te bepalen. Op het ogenblik van de terugkeer blijkt het huis te klein om de jongere te huisvesten.

In sommige gevallen is een terugkeer naar huis geen optie. Omdat de ouders zijn verdwenen of overleden of zich in een labiele situatie bevinden. Omdat jongeren zijn verstoten door hun ouders of omdat hun ouders zijn verwickeld in bijvoorbeeld een scheiding en de jongere niet langer gewenst is, bijvoorbeeld in nieuw samengestelde gezinnen. Deze groep jongeren verdient extra aandacht. Voor jongeren zonder ouders is een sociaal netwerk van vitaal belang. Omdat velen weinig vertrouwen hebben in volwassenen, zijn hun 'peers' vaak hun tweede familie. Ook de groep niet-begeleide buitenlandse minderjarigen is genoemd tijdens het overleg als uiterst kwetsbare groep. Zij volgen een specifiek opvangtraject.¹¹

Voor de band tussen de jongere en zijn ouders is van fundamenteel belang. Alleen wanneer er sprake is van een goede relatie, kan het gezin een back-up zijn. Bezoeken van de jongere thuis, bij zijn gezin, spelen bijvoorbeeld een essentiële rol in het versterken van de gezinsrelaties. Ouders vinden echter dat ze, ook op financieel vlak, onvoldoende ondersteund worden om een succesvol verblijf of terugkeer van hun kind mogelijk te maken. De bedragen voor de tussenkomst in de kosten wanneer een kind thuis verblijft, zijn bijvoorbeeld niet vastgelegd. De voorzieningen bepalen zelf het bedrag, met als richtlijn het equivalent van de door de ouders gederfde kinderbijslag op dagbasis. Om de begeleiding binnen de voorziening beter af te stemmen op de familiale context van de jongere is wel een flexibilisering doorgevoerd van het aantal dagen dat een jongere afwezig mag zijn in de voorziening.¹²

10 Europees Hof Rechten van de Mens, arrest Walla en Wallova tegen de Tsjechische Republiek van 26 oktober 2006, § 73-74 in Tulkens & Van Drooghenbroeck, 2008.

11 <http://www.fedasil.be/nl/home/nbbmtour>.

12 Ministerieel besluit van 14 april 2008 tot gelijkstelling van bepaalde dagen afwezigheid met werkelijke aanwezigheid in het raam van de subsidies voor het verblijf van de minderjarigen in de voorzieningen van de bijzondere jeugdbijstand van de categorieën 1 en 2, *Belgisch Staatsblad*, 26 oktober 2009

4.2 Op zoek naar huisvesting

4.2.1 Begeleid zelfstandig wonen

Jongeren in een voorziening die de stap willen of moeten zetten naar alleen gaan wonen, kunnen gebruik maken van de mogelijkheid om begeleid zelfstandig te wonen (Carrette, 2006). Dat kan binnen bepaalde voorzieningen voor bijzondere jeugdzorg vanaf 17 jaar. In het kader van de voortgezette hulpverlening kan deze maatregel verlengd worden tot maximum 21 jaar.¹³

Minderjarigen met een dossier binnen de bijzondere jeugdzorg ontvangen – via de begeleidende voorziening – een verblijfssubsidie wanneer ze begeleid zelfstandig wonen. Die bedraagt per dag 1/365 van het leefloon voor een alleenstaande.¹⁴ Deze verblijfssubsidie geeft daarentegen – in tegenstelling tot een leefloon – geen toegang tot afgeleide sociale voordelen zoals sociale tarieven, verhoogde tegemoetkomingen... Jongeren die begeleid zelfstandig wonen en dit willen verder zetten binnen de bijzondere jeugdzorg wanneer ze meerderjarig worden, moeten een aanvraag tot het leefloon indienen bij een OCMW. Deze meerderjarigen kunnen, wanneer het leefloon hen wordt geweigerd, ondanks een beroep bij de Arbeidsrechtbank, alsnog een verblijfssubsidie ontvangen van het Fonds Jongerenwelzijn.

Begeleid zelfstandig wonen kan ook binnen andere sectoren, bijvoorbeeld het algemeen welzijnswerk. Hier kunnen jongeren echter pas vanaf 18 jaar terecht, tenzij ze over een inkomen beschikken en toestemming krijgen van hun ouders. Minder- of meerderjarigen die begeleid zelfstandig wonen binnen het algemeen welzijnswerk hebben geen recht op een verblijfssubsidie.

De verschillen tussen de Vlaamse systemen van begeleid zelfstandig wonen (qua toegang en financiële tegemoetkoming) zijn onrechtvaardig voor jongeren die proberen het hoofd boven water te houden in een cruciale transitieperiode. Om hieraan mede tegemoet te komen heeft de Vlaamse minister van Welzijn, Volksgezondheid

¹³ Artikel 36 van het decreet van 7 maart 2008 inzake bijzondere jeugdbijstand, *Belgisch Staatsblad*, 15 april 2008.

¹⁴ Besluit van de Vlaamse Regering van 27 juni 2008 tot wijziging van het besluit van de Vlaamse Regering van 13 juli 1994 inzake de erkenningsvoorwaarden en de subsidiënormen voor de voorzieningen van de bijzondere jeugdbijstand, *Belgisch Staatsblad*, 25 juli 2008.

en Gezin het initiatief genomen de diensten begeleid zelfstandig wonen binnen de bijzondere jeugdzorg te stimuleren om actief verbinding te zoeken met het aanbod van de centra voor algemeen welzijnswerk.¹⁵

4.2.2 Huisvesting

Wanneer jongeren zelfstandig gaan wonen, begint de zoektocht naar een geschikte en betaalbare woning. Huren lijkt een optie, maar is erg moeilijk op de huidige woonmarkt en vereist heel wat vaardigheden en middelen. Het veronderstelt niet alleen de mogelijkheid om een relatie op te bouwen met de eigenaar maar ook om een contract af te sluiten, de waarborg en huur te betalen, alleen voor zichzelf te kunnen zorgen, ... Dit alles vereist een leerproces dat eigenlijk zou moeten beginnen vóór 18 jaar. Tegelijk blijven de meeste jongeren vandaag zolang mogelijk thuis wonen om hun toekomst optimaal voor te bereiden.

Om in aanmerking te komen voor een sociale woning moet men in principe meerderjarig zijn omdat men dan pas een rechtsgeldig contract kan afsluiten.¹⁶ Volgens het Sociaal Huurbesluit¹⁷ in het Vlaamse Gewest zijn individuele afwijkingen mogelijk voor minderjarigen in het kader van begeleid zelfstandig wonen, in de veronderstelling dat de betaling van de huur is verzekerd. De aandacht voor deze jongeren wordt ook meegenomen in het afsprakenkader voor de samenwerking tussen de beleidsdomeinen Wonen en Welzijn, waarbinnen bijvoorbeeld gewerkt wordt aan een betere toegang tot sociale huisvesting en een aangepaste woonbegeleiding voor specifieke doelgroepen.

15 Ministeriële omzendbrief van 15 juli 2011 inzake het mobiele uitbreidingsbeleid 2011, de aankondiging van het residentiële uitbreidingsbeleid 2013-2014 en de installatie van de VIPA-buffer

16 Zie artikel 1124 uit het Burgerlijk Wetboek. Toch kan ook een 'handelingsonbekwame minderjarige' een geldig huurcontract afsluiten, dat door beide partijen dient nageleefd te worden. Wanneer er sprake is van benadeling kan de rechter het contract nietig verklaren op vraag van de ouders

17 Artikel 3 van het besluit van de Vlaamse Regering van 12 oktober 2007 tot reglementering van het sociale huurstelsel ter uitvoering van titel VII van de Vlaamse Wooncode, *Belgisch Staatsblad*, 7 december 2007.

4.2.3 Installatiepremies, huurtoelages en huurwaarborg

Er bestaan verschillende tegemoetkomingen van de overheid om mensen te helpen hun huisvesting te bekostigen. De federale installatiepremie wordt eenmalig door het OCMW toegekend aan daklozen om een woning als hoofdverblijfplaats in te richten en uit te rusten.¹⁸ Jongeren die een voorziening verlaten, komen in aanmerking omdat ze als dakloos kunnen worden beschouwd.¹⁹ Een bijkomende voorwaarde is dat hun inkomen lager moet zijn dan het leefloon + 10 %. De wet vermeldt geen leeftijdsvoorwaarde. Deze premie blijkt echter onvoldoende bekend. De regionale huursubsidie en installatiepremie van de Vlaamse overheid kunnen dan weer niet worden toegekend aan minderjarigen.

Minderjarigen kunnen wel een maandelijkse huurtoelage ontvangen van het OCMW, één mogelijke vorm van maatschappelijke dienstverlening. Niet alle OCMW's gebruiken deze mogelijkheid echter en wanneer ze het doen, verschillen de toekenningscriteria van OCMW tot OCMW. Daarnaast kan het OCMW tussenkomen in de betaling van de huurwaarborg, ook voor minderjarigen. De huurwaarborg betaald via het OCMW blijft echter nog vaak stigmatiseren, ondanks de gewijzigde regelgeving (Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, 2009).²⁰ Er zijn nog steeds eigenaars die om die reden kandidaat-huurders weigeren. Ook de bankgarantie blijkt niet te werken. De bankgarantie via het OCMW daarentegen werkt meestal wel, maar wordt te weinig gebruikt.

4.2.4 Opvang en alternatieve woonvormen

Wanneer ze de voorziening verlaten, komen sommige jongeren op straat terecht, ze wonen bij vrienden of kennissen of verblijven in opvangtehuizen voor daklozen. Deze stellen vast dat jongeren tussen 18 en 24 jaar nood hebben aan de geboden omkadering, maar dat het voor hen niet ideaal is om samen te leven met volwassenen in zware moeilijkheden.

18 Koninklijk besluit van 21 september 2004 tot toekenning van een installatiepremie door het openbaar centrum voor maatschappelijk welzijn aan bepaalde personen die hun hoedanigheid van dakloze verliezen, *Belgisch Staatsblad*, 5 oktober 2004.

19 Artikel 2 van de wet van 2 april 1965 betreffende het ten laste nemen van de steun verleend door de openbare centra voor maatschappelijk welzijn, *Belgisch Staatsblad*, 6 mei 1965

20 Artikel 103 van de wet houdende diverse bepalingen (IV) van 25 april 2007, *Belgisch Staatsblad*, 8 mei 2007

Andere jongeren nemen zelf het initiatief om samen te wonen met de bedoeling een deel van de woonkosten te delen. Deze vorm van solidair wonen wint vandaag aan belang, zeker bij jongeren uit de middenklasse. Zij die leven van een leefloon of vervangingsinkomen worden immers voor het samenwonen gestraft: ze verliezen het statuut van alleenstaande, worden beschouwd als samenwonende en verliezen een deel van hun inkomen. Jonge uitkeringstrekkers kunnen hun huisvestingsproblemen dus niet op dezelfde manier aanpakken als jonge werknemers of studenten.

4.3 Gebrek aan inkomen

4.3.1 Kinderbijslag

Sommige jongeren hebben op hun 18de of kort daarvoor, bij het verlaten van de voorziening, toegang tot opgespaarde kinderbijslag. 2/3 van de kinderbijslag van residentieel geplaatste jongeren wordt rechtstreeks aan de administraties van de Vlaamse Gemeenschap uitgekeerd²¹, als een tussenkomst van de ouders in de verblijfskosten van hun kind. Het overige 1/3 komt ofwel terecht bij de ouders van de jongere, wanneer er minstens een nauw contact is, ofwel wordt het op een geblokkeerde spaarrekening op naam van de jongere gestort. Wanneer die 18 wordt, behoort het spaargeld hem toe.

Sommige jongeren verlaten dus de instelling met een financieel rugzakje, anderen niet. Bovendien blijkt het spaargeld niet steeds een troef. Jongeren geven bijvoorbeeld aan dat het soms niet gemakkelijk is om hun spaarrekening te deblokkeren. Bij de berekening van de bestaansmiddelen moeten OCMW's bovendien rekening houden met spaargelden, wanneer deze een bepaald bedrag overschrijden.

4.3.2 Leefloon

Jongeren van 18 jaar kunnen bij een OCMW een aanvraag indienen voor het recht op maatschappelijke integratie, waaronder een leefloon. Dit OCMW dient binnen

---

²¹ Artikel 70 van de samengeordende wetten van 19 december 1939 betreffende de kinderbijslag voor loonarbeiders, *Belgisch Staatsblad*, 22 december 1939

de 30 dagen na de aanvraag een beslissing te nemen en de aanvrager er binnen de acht dagen van op de hoogte te brengen.²² Deze weken zijn cruciaal in de transitieperiode van de jongere. Moesten jongeren die op het punt staan een voorziening te verlaten, enkele weken vóór hun meerderjarigheid reeds een leefloon kunnen aanvragen, zouden ze zeker zijn dat ze – als het recht hen wordt toegekend – een inkomen hebben op het moment dat ze de stap naar zelfstandigheid zetten. Tegelijk ervaren jongeren een hoge drempel om naar een OCMW te stappen, onder andere omdat het in hun ogen een negatief imago heeft. Ze zien het als de laatste instantie waartoe ze zich richten voor hulp (Goussey, 2009).

Minderjarigen hebben geen recht op een leefloon, tenzij ze gehuwd of ontvoegd zijn of zelf een kind ten laste hebben. Ze hebben wel recht op maatschappelijke dienstverlening, waaronder financiële steun. Zolang jongeren minderjarig zijn en/of school lopen of studeren, zijn de ouders echter onderhoudsplichtig.²³ Het OCMW zal in het sociaal onderzoek de financiële situatie van de ouders nagaan om te bepalen of ze deze verplichting kunnen nakomen. Voor vele jongeren met een instellingsverleden is dit familiaal vangnet of deze familiale solidariteit niet vanzelfsprekend. Enerzijds omdat de relatie tussen de jongeren en hun ouders verstoord is, anderzijds omdat het voor gezinnen in armoede vaak niet mogelijk is om extra financiële lasten te dragen.

4.4 Weinig perspectief op opleiding en werk

Jongeren uit gezinnen met een lage socio-economische status lopen een verhoogd risico op schoolse problemen en achterstand. Een verblijf in de bijzondere jeugdzorg blijkt dit risico nog te verhogen. Het schoolparcours van geplaatste jongeren is vaak extra onderbroken. Het verlaten van een voorziening betekent meestal de zoveelste breuk in de schoolcarrière van de jongere. Het moment van de meerderjarigheid en het einde van de leerplicht, de looptijd van een schooljaar en het einde van een ver-

²² Artikel 21 § 1 van de wet van 26 mei 2002 betreffende het recht op maatschappelijke integratie, *Belgisch Staatsblad*, 31 juli 2002.

²³ “De ouders dienen naar evenredigheid van hun middelen te zorgen voor de huisvesting, het levensonderhoud, het toezicht, de opvoeding en de opleiding van hun kinderen. Indien de opleiding niet voltooid is, loopt de verplichting door na de meerderjarigheid van het kind.” Artikel 203 § 1 van het Burgerlijk Wetboek

blijf in een voorziening vallen meestal niet exact samen. Jongeren die 18 worden vóór het einde van een schooljaar en de instelling moeten verlaten, stoppen meestal ook vroegtijdig met de school, met als gevolg dat ze geen diploma behalen. Het overleg meent dat jongeren in de voorziening moeten kunnen verblijven tot het schooljaar is beëindigd of hun studies zijn afgerond. Wanneer ze de voorziening moeten verlaten, vergt het immers zoveel energie om een beetje stabiliteit te bewaren in hun nieuwe leven dat heel wat onder hen hun studies er niet kunnen bijnemen.

Welke verwachtingen en ambities koestert de maatschappij eigenlijk voor haar jongeren? Jongeren met een diploma beroepsonderwijs bijvoorbeeld hebben de mogelijkheid om via een 7de jaar toegang te krijgen tot het hoger onderwijs. Dit perspectief wordt vanuit een OCMW echter zelden aangemoedigd omdat deze jongeren een diploma hebben dat hen toelaat te solliciteren voor vacatures voor knelpuntberoepen. OCMW's hebben hierover een grote beslissingsvrijheid die als zeer willekeurig wordt ervaren door jongeren die hun studies zouden willen verder zetten. Deze discriminatie van jongeren uit kansengroepen ten opzichte van meer kapitaalkrachtige jongeren doet de ongelijkheid tussen beide nog toenemen.

Het recht op maatschappelijke integratie door tewerkstelling voor meerderjarigen van minder dan 25 jaar bestaat uit een arbeidsovereenkomst²⁴ (werkervaringsprojecten) of uit een Geïndividualiseerd Project Maatschappelijke Integratie (GPMI) dat binnen een bepaalde periode leidt tot een arbeidsovereenkomst. Een 'contract' zoals het GPMI wordt echter erg verschillend ervaren (Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, 2004). Mensen in armoede zijn van mening dat er voor de jongere geen plaats is in het contract, dat het eenzijdig is afgedwongen en dat geen rekening wordt gehouden met zijn werkelijke noden of projecten. In vele gevallen heeft de jongere bijvoorbeeld eerst een woning nodig in plaats van een activeringsplan. Er wordt ook gevreesd dat de jongere wordt uitgesloten en gesanctioneerd wanneer hij zijn contract niet naleeft. Binnen het contract heeft hij bovendien geen recht op het maken van fouten. Mits het contract wordt opgesteld in samenspraak met en op het ritme van de jongere, zoals ook voorzien in de wet, kan een GPMI wel een manier zijn om jongeren te helpen hun leven in handen te nemen.

---

24 Artikel 6, § 2, artikel 10 en 11 van de wet van 26 mei 2002 betreffende het recht op maatschappelijke integratie, *Belgisch Staatsblad*, 31 juli 2002.

4.5 Geen aansluiting met volwassenenhulpverlening

Kwaliteitsvolle en stabiele hulpverlening bevordert een positieve uitstroom uit voorzieningen (Stein & Munro, 2008). Reeds tijdens zijn verblijf in de bijzondere jeugdzorg, worden deze voorwaarden vaak belemmerd door de versnippering tussen diensten, voorzieningen, soorten begeleiding, ... Dit brengt bijvoorbeeld met zich mee dat jongeren steeds opnieuw hun verhaal moeten doen aan steeds andere hulpverleners. Gunstige evoluties in het beleid en proefprojecten zoals de 'multifunctionele centra' waarin jongeren sneller en naadloos van de ene vorm van begeleiding naar de andere kunnen overstappen en CANO, Centrum voor Actieve Netwerk- en Omgevingsondersteuning, beogen bij te dragen tot een contextgerichte hulpverlening op maat.

Ook de voorbereiding op zelfstandigheid binnen de bijzondere jeugdzorg kan geoptimaliseerd worden. Paradoxaal zijn jongeren enerzijds teveel op zichzelf aangevoelen, anderzijds worden ze teveel bij het handje genomen. Het is nodig vroeger en sneller te anticiperen op het moment dat ze de voorziening verlaten door bruggen te slaan naar hun volwassen leven. Momenteel is het voor diensten en voorzieningen, binnen het bestaande professionele kader en met de voorziene middelen, moeilijk, bijna onmogelijk, om jongeren adequaat voor te bereiden op zelfstandigheid, om hen de noodzakelijke continuïteit of vlotte overgang te garanderen in de begeleiding over diensten en sectoren heen, om nazorg die naam waardig aan te bieden, ...

De hulpverlening voor volwassenen sluit onvoldoende aan op de begeleiding van jongeren binnen de bijzondere jeugdzorg en op de noden en verwachtingen van jongeren. Voor hen die op 18 jaar een voorziening verlaten, is het niet vanzelfsprekend zelf initiatief te nemen om hulp te zoeken. Het is niet gemakkelijk te aanvaarden dat ze hulp nodig hebben en wanneer ze dat wel doen, is de weg naar gepaste hulp vaak moeilijk te vinden. Sommigen hebben negatieve ervaringen achter de rug. Er wordt gesteld dat deze jongeren hulpverleningsmoe zijn, dat ze de hulpverlening hebben opgegeven en er niet meer in geloven. De redenen hiervan moeten niet alleen gezocht worden bij de jongeren, maar vooral bij de hulpverlening zelf. Er is nood aan meer samenwerking tussen verschillende instanties alvorens de jongere de instelling verlaat. Zonder deze samenwerking verdwijnt de jongere immers uit het vizier en duikt hij pas weer op wanneer hij erg in de problemen zit en er slechts weinig aanknopingspunten meer zijn om met hem te werken.

Jongeren op zoek naar steun worden vaak geconfronteerd met een groot gebrek aan coherentie in het aanbod en de aanpak van diensten, zoals de OCMW's. Dit gebrek aan coherentie maakt niet alleen de communicatie naar de jongvolwassenen erg moeilijk, maar leidt ook tot een gevoel van willekeur, tot ongelijkheid in toegekende hulp en tot rechtsonzekerheid.

5 Besluit

Jongeren die net vóór of op hun 18de verjaardag een voorziening voor bijzondere jeugdzorg verlaten en niet naar huis (kunnen) terugkeren, staan voor de uitdaging om vanaf dan zélf hun leven te organiseren: een opleiding volgen of werk vinden, zorgen voor voldoende inkomen, geschikte huisvesting zoeken, administratief in orde zijn, ... Dit terwijl de meeste jongvolwassenen vandaag de verantwoordelijkheid die gepaard gaat met een volwassen, zelfstandig leven voor zich uit kunnen schuiven of slechts gedeeltelijk moeten dragen omdat ze bijvoorbeeld langer thuis kunnen wonen.

Zorgverlaters zijn in deze transitieperiode op verschillende vlakken erg kwetsbaar. Hun plaatsing in een voorziening en hun vaak lang en moeilijk parcours binnen de bijzondere jeugdzorg draagt ertoe bij dat velen niet alleen vervreemd zijn van hun gezin maar veelal ook niet beschikken over een diploma, niet kunnen terug vallen op een ondersteunend sociaal netwerk, een knauw in hun zelfbeeld hebben, ... Het verlaten van de voorziening en de vrijheid die de jongeren op dat moment hopen te verwerven, betekent daardoor veelal de zoveelste breukervaring: er wacht hen slechts een niemandsland. Voor jongeren uit gezinnen in armoede dreigen deze breukervaringen nog zwaarder te wegen.

De maatschappij verwacht van deze zorgverlaters dat ze zelfstandig leven zonder hen daartoe de middelen en mogelijkheden te geven. Naast de ongelijkheid in kansen tussen deze jongeren en hun meer kansrijke leeftijdsgenoten, is de bestaande regelgeving bovendien niet afgestemd op de net-geen-18-jarigen die enerzijds voor de opdracht staan als volwassene hun leven vorm te geven, maar anderzijds daartoe nog niet gemachtigd zijn. Een aangepaste ondersteuning, continuïteit tussen de jeugd- en

volwassenenhulpverlening en een verbrede toepassing van de bestaande wetgeving met betrekking tot huisvesting en maatschappelijke integratie voor bijna 18-jarigen kunnen perspectief bieden.

Referenties

- ATD Vierde Wereld, Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten (afdeling Maatschappelijk Welzijn), Koning Boudewijnstichting (1994). *Algemeen Verslag over de Armoede*. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Beuker, L. (2011). *Quel modèle de transition des jeunes vers l'indépendance en Communauté française? Que résulte-t-il de sa comparaison avec les autres modèles européens?* Liège: Université de Liège.
- Bouverne-De Bie, M. et al. (2010). *Een link tussen leven in armoede en maatregelen bijzondere jeugdbijstand?* Gent: Academia Press.
- Carrette, V. (2006). *Omdat ik begeleid zelfstandig woon. Onderzoeksrapport van het preventieproject 'Woonzinnig!'* Antwerpen: Centrum voor bevolkings- en gezinsstudies in samenwerking met preventie jongerenwelzijn Oost-Vlaanderen.
- Carrette, V. (2011). Jeugdzorgverlaters in Europa. De kwetsbaarheid voorbij?, *Alert*, 37(1), 46-52.
- CERA (2010). *Jongeren in armoede in de Bijzondere Jeugdzorg: een specifieke aanpak*. Studiedag op dinsdag 7 december 2010.
- Contactcomité van organisaties voor jeugdzorg (2010). *Armoede en bijzondere jeugdzorg: waar is het debat gebleven?* Studiedag in samenwerking met de provincie Antwerpen op 5 maart 2010.
- Delens-Ravier, I. (2001). *Le placement d'enfants et les familles, Recherche qualitative sur le point de vue de parents d'enfants placés*. Liège/Paris: Editions Jeunesse et Droit.
- Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin (2010). *Geplande acties voor een Vlaams gecoördineerd beleid rond kwetsbare jongvolwassenen*. Brussel: Vlaamse Regering.
- Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin (2011). *Synthese regelgevende en andere knelpunten die zorg op maat voor jongvolwassenen bemoeilijken*. Brussel: Vlaamse overheid, p. 38.
- De Schrijver, J. (2010). *Knelpunten en kansen bij het begeleiden van Buso-jongeren binnen het JAC-Plus in Antwerpen*, Niet gepubliceerd eindwerk bachelor maatschappelijk werk.
- De Smet, S. (in press). Jongeren op het scharnierpunt van minder- naar meerderjarigheid: over aanklappen, loslaten en andere uitdagingen voor de IJH. In K. De Koster, K. De Vos, D. Kerger, G. Roets, & R. Roose (eds.), *Handboek Integrale Jeugdhulp*. Brussel, Politeia. Verschijnt najaar 2011 / voorjaar 2012.
- Eurostat (2010). *Youth in Europe. A statistical portrait*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, p. 29.
- Feantsa (2010). *Changing faces: Homelessness among children, families and young people. Homeless in Europe, the magazine of FEANTSA*.
- Gousse, B. (2009). *Van over naar met. Een participatief proces met jongeren over hulpverlening in Leuven*. Leuven: Riso Vlaams-Brabant, p. 48.
- Hauspie, B. (2010). *Vooronderzoek. Kenmerken en hulp- en dienstverleningsbehoeften van maatschappelijk kwetsbare jongvolwassenen*. Universiteit Gent: vakgroep sociale agogiek.
- Jacobs, M. (2008). Rechtsbescherming minderjarigen: kaas met veel gaten. *Alert*, 34(5), 72-83.

- Jongerenwelzijn (2010). *Jaarverslag 2010*. Brussel: Vlaamse Overheid.
- Kabinet van Vlaams minister van Energie, Wonen, Steden en Sociale Economie en Kabinet van Vlaams minister van Welzijn, Volksgezondheid en Gezin (4 juni 2010). *Afsprakenkader samenwerking wonen - welzijn*. Brussel: Vlaamse Regering.
- Kinderrechtencoalitie Vlaanderen vzw (2010). *Alternatief rapport van de NGO's over de toepassing van het Internationaal Verdrag inzake de rechten van het kind in België*. Gent: Kinderrechtencoalitie Vlaanderen.
- Kinderrechtencommissariaat (2010). *Advies: Armoede en sociale uitsluiting. Visie en voorstellen vanuit een kinderrechtensperspectief. Commissie voor Welzijn, volksgezondheid, gezin en armoedebeleid*. Brussel: Kinderrechtencommissariaat.
- Lerch, V. (ed.) (2010). *Ageing out of care. From care to adulthood in European and central Asian countries*. SOS children's villages.
- Roppov (2008). *Een kind opgeven, kan niet. Samenwerken naar een plan voor de jongere na 18*. Standpunten en ervaringen van de ouders uit de Roppov-oudergroep Gent. Gent: Roppov.
- Roppov (2010a). *Behoud/herstel ouder-kind relatie in de bijzondere jeugdbijstand*. Verslag van Dialoogdag 4 juni 2010. Gent: Roppov.
- Roppov (2010b). *Ouders over geld. Wat kost de Bijzondere Jeugdbijstand aan de ouders?* Gent: Roppov.
- Steenkens, K et al. (eds.) (2008). *Kinderen in armoede. Status quaestionis van het wetenschappelijk onderzoek voor België*. IGOA-GIRep en Hiva.
- Stein, M. & Munro, E.R. (eds.) (2008). *Young people's transitions from care to adulthood. International research and practice. Child welfare outcomes*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Steunpunt Algemeen Welzijnswerk (2008). *Jongvolwassenen tussen wal en schip. Beleidsdossier*. Berchem: Steunpunt Algemeen Welzijnswerk.
- Steunpunt Algemeen Welzijnswerk (2009). *Beleidsadvies over jongvolwassenen. AWW-flash*, 2009, 3.
- Steunpunt Algemeen Welzijnswerk (2010). *Onderzoeks dossier: CAW in beeld: cijfers 2009*. Berchem: Steunpunt Algemeen Welzijnswerk.
- Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2002). *De financiële gevolgen van de plaatsing van één of meerdere kinderen voor de ouders*. Nota te raadplegen op: <http://www.armoedebestrijding.be/publicatiessteunpuntnota's.htm>.
- Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2004). *Een bijdrage tot de evaluatie van de wet betreffende het recht op maatschappelijke integratie*. Brussel: Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding.
- Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2005). *Armoede uitbannen. Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie*. Brussel: Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding.
- Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2009). *Verslag armoedebestrijding. Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie. Deel 1*. Brussel: Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding.

- Tulkens, F. & Van Drooghenbroeck, S. (2008). Armoede en mensenrechten. De bijdrage van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens. In Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, *Armoede, waardigheid en mensenrechten* (pp. 65-74). Brussel: Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding.
- Van Audenhove, S. & Vander Laenen, F. (2010). Eindelijk vertrokken? Jongeren uit de bijzondere jeugdbijstand op weg naar volwassenheid. *Tijdschrift voor Jeugdrecht en Kinderrechten*, 4, 227-235.
- Van Menxel, G. et al. (2003). *Verbinding verbroken. Thuisloosheid en Algemeen Welzijnswerk in Vlaanderen*. Berchem: Steunpunt Algemeen Welzijnswerk.